

oorlogsdagboek
F.C.H. Comerell

Gebeurtenissen kunnen in documenten nimmer zó emotioneel worden beschreven als dit kan gebeuren in een dagboek van iemand die het gebeuren zelf heeft meegemaakt. Met toestemming van zijn dochter Rie worden hier fragmenten weergegeven van het dagboekje, dat wijlen F.C.H. Comerell naar aanleiding van zijn ervaringen heeft vastgelegd. Men moet zich na lezing alle beschreefzorgen, de zorg om have vergeten de lijfsbehoud hier beschreven van alledag behonderden malen lotgenoten overheersende In Rhenen waren renlang twee zaam: dokter Comerell, beide lijk reeds ruskerkwijk was nense huisarts, in het huis, ter Stegeman juist tegenover

F.C.H. Comerell

wel realiseren dat ven ellende, alle verhuizingen, de en goed en niet te zorg om eigen niet alleen in de familie het leven heerste maar vele elders, bij andere evenzeer een alles rol speelde. vóór de oorlog ja-huisartsen werk-Waller en dokter in mei 1940 feitetend. De arts Van toen de enige Rhendeze woonde toen waarin later dok-zich vestigde, Comerell.

Comerell werd in 1867 geboren te Amsterdam. Hij was huisarts in Rotterdam en sinds 1917 te Rhenen, hij vestigde zich in de Heerenstraat in de westelijke helft van het grote herenhuis waar na de oorlog de R.K. Gedachteniskerk achter werd gebouwd. Het huis is nu als pastorie in gebruik. Tegen het einde van de dertiger jaren beperkte hij zijn praktijk. Hij overleed in 1958 te Rhenen.

Vrijdag 10 Mei. 's morgens 2 uur inval van de D. in 't oosten des lands. Om 6 uur confereerden zij in den Haag met de regeering. Evacuatie van mij, ma en F in den loop van den morgen uit Rhenen gelast, doel Hendrik Ido Ambacht naar welke plaats wij van te voren met Heer K. en later met Ma een kijkje hadden genomen en onderdak zouden krijgen bij collega Roodenhuis en waarheen wij reeds enkele maanden van te voren een half dozijn koffers en kisten met kleeren, levensmiddelen en verdere benodigdheden hadden gezonden. Onder zwaar gebulder van 't geschut en geweldig gevlieg verlieten wij ons huis, zwaar bepakt en begaven ons naar het veerhuis waar wij ca. 11 uur aankwamen. Honden en kippen werden achtergelaten. Van te voren had F. zijn fiets moeten afleveren aan 't station. Aan 't veerhuis vertoefden wij tot 's avonds ca. 7 1/2 uur. Steeds gevlieg, gebombardeer en in brand geschoten woningen. Wij moesten ons toen inschepen aan boord van het Rijnschip de Head, dat met 2 dito schepen er naast en 3 er achter gesleept zou worden naar het Ambacht. Het was een benauwende tocht met zooveel menschen in 't diepe ruim en 's nachts telkens donker daar de lamp vaak uit moest van wege de vliegmachines die vaak over 't dek scheerden. 's Nachts werd niet gevaren en 't Ambacht was niet te bereiken. De tocht ging dus over Rijn en Lek en wij passeerden Wijk bij Duurstede, Kuilenburg, Krachtwijk, Tienhoven, Schoonhoven en Lekkerkerk en kwamen 11 Mei 's avonds 8 uur met 't schip te Krimpen aan de Lek. Verder varen ging niet zoodat deze plaats ons evacuatieoord werd.

Met Ma en F. aan boord van de Head blijven slapen van 11 op 12 Mei (1e Pinksterdag). Toen zei de kapitein dat wij aan land moesten daar het schip voor troepentransport kon gevorderd worden. F. en ik met den schipper onder zwaren wind per roeiboot naar Krimpen om onderdak te zoeken. Na veel geloop en gezoek dit eindelijk onder geleide van den gemeentesecretaris gevonden bij de 84-jarige weduwe Boogaardt-Smit aan den Rijsdijk 4 vlak bij 't veer. Onder tusschen arriveerde Ma met onze vluchtkoffers per sleepbootje aan 't veer. Hier was 't bij de weg ook zeer veel geschiet en ook onrustig, door 't veer en vechterij ook 's nachts op de tegenover Krimpen liggende scheepswerven te Lekkerkerk en Bolnes.

Maandag 13 Mei (2e Pinksterdag) de lucht bezwangerd en verduisterd door de van hier af zichtbare brand van Rotterdam.

Dinsdag 14 Mei 's middags staking der vijandelijkheden. Nog steeds brand van Rotterdam. Komst van den zoon van Mevr. Boogaerdt uit Dordrecht, wiens electromotorenfabriek te Dordt reeds in den ochtend van 10 Mei meerendeels was verwoest. Komst van Duitschen tijd.

In Krimpen verbleven wij tot Maandag 20 Mei. Met veel moeite een auto gehuurd en met prachtig weder teruggekeerd naar 't vrijwel verwoeste Rhenen: een prachttocht waarvoor wij echter geen oog hadden. Uit Krimpen nog een brood en een kaas medegenomen en te Leersum 2 fl. melk gekocht. Ondanks vele pogingen om telefonisch de kinderen omtrent ons verblijf te Krimpen in te lichten faalde dit steeds. Wij schreven ook ettelijke briefkaarten in de hoop deze hen zouden bereiken.

Maandag 20 Mei 's avonds kreeg R. zoo'n bericht, waarop zij zich Dinsdag 21 Mei direct per fiets naar Krimpen spoedde doch daar helaas! ons gevlogen vond: even Mevr. Boogaerdt begroette en zich direct retour naar Rhenen spoedde waar zij toen wij juist in 't balkonkamertje te bed lagen ons met hare verschijning verraste. Dit was alzoo een zware tocht op één dag met zoo'n zwaar beladen fiets met weldaden en dan 't lugubere entree in 't verwoeste Rhenen.

In 't huis veel beschadigd, vele ruiten en ook gestolen. R. dapper mee geholpen met opruimen, vooral van al 't gebroken glas. In den tuin ook veel ravage en ledige flesschen. Honden en kippen nog aanwezig alsook de faisanten haan en hen. De parkieten en kanaries waren foetsie. Gelukkig was 't gedurende onze afwezigheid droog weer geweest zoodat de schade aan de gordijnen vanwege de gebroken ruiten nogal mee viel.

Inmiddels dichtte ik zooveel mogelijk met planken de gebroken ruiten alsook met triplexplaten, doch Rosbach (den schilder) met v. Daalen zorgde reeds dat Donderdag 23 Mei om 12 uur al 't gebroken glas gerepareerd was.

In 't middaguur bezoek van een Ing. Otto Kommerell uit Berlin Lichterfelde, door ons zwijgend ontvangen.

Zaterdag 25 Mei komst van W. uit Assen die mee 't achterhek repareerde en Zondag 26 Mei van Heer A. en C.

R. vertrok weer naar Lochem per fiets. Na enkele dagen be-

zochten ons ook T. uit Emmen en W. uit den Haag per rijkbeladen fietsen.

Er was weer water in Rhenen en ook spoedig weer gas en electra, terwijl inmiddels Jansje (dienstbode uit Achterberg) weer verscheen.

25 Mei '40 was Mevr. Boogaerd-Smit 83 jaar. Zij was goedig van aard doch wat zonderling en stokdoof.

In den loop van den zomer kwamen de kinderen en 't kleinkind als van ouds weer naar Rhenen terwijl 't oorlogsrumoer voornamelijk buiten onze grenzen voortwoedde. Ook kwam Heer Boogaerd met zijne Vrouwe ons bezoeken.

Zoo ging het zaakje onder de D. bezetting door, bezwaard door distributie en schaarschte zorgen tot ik Zondag 18 Dec. '43 juist op den datum dat ik 47 jaar arts was een vrij ernstige pneumonie opliep door 't vatten van koude ook alweer als gevolg van 't slechte materiaal van den oorlogstoestand: 't surrogaat asfaltpapier was n.l. door den hevigen wind losgescheurd en eischte direct voorziening. De alarmklok werd geluid en alle kinderen als ook M. (kleinkind) spoedden zich naar mijn ziektebed. Dankzij de toewijdende zorgen van Vrouw en alle kinderen herstelde ik alsmede door de energieke ingreep van collega Van Kerkwijk met het nieuwe geneesmiddel, een chemisch praeparaat het Sulfopyridine, was spoedig de crisis te boven doch de totale genezing eischte nog veel tijd en versterkende middelen die mij mede door aller ruimste zorgen toevloeiden.

Alzoo verliepen de oorlogsjaren tot den nazomer van 1944. Het oorlogsmonster naderde. Ik was voor 't laatst in Arnhem 1 Augustus en moest door gebrekkige en in den war loopende busvervoer per spoor over Nijmegen naar Rhenen terugkeeren. Station in Nijmegen grootendeels verwoest. Steeds nam 't oorlogsrumoer in de Betuwe van ons huis waarneembaar toe, schieten en bombardeeren en branden nacht en dag waarneembaar en vaak moesten wij ons in onzen kelder bergen. R vertrok aan 't eind van haar vacantie op 1 Sept. per fiets naar Lochem doch 8 Sept. keerde zij naar ons weer daar haar school door de Duitschers gevorderd was en zij ons in deze moeilijke tijden verplicht achtte haar ouders bij te staan. Ons gezin bestond alzoo vanaf dien uit 4 personen. 17 Sept. luchtlanding in Arnhem. 18 Sept. '44 werd de staking der spoorwegen afgekondigd.

29 Sept. kwam T uit Nunspeet en had een mislukte aanval op

onzen spoorbrug plaats.

Zaterdag tot Zondag 1 Oct. moesten wij geregeld in den kelder en loeide steeds wegens luchtgevaar de sirene. De koffers en kisten en huisgerief werden van den zogenaamden loopgraaf in den kelder geborgen. T. vertrok Zondag 1 Oct. 's middags weer. Nauwelijks was zij weg of wij kregen bevel Rhenen te verlaten, zoo spoedig mogelijk. Wij vonden onderdak bij Jansje in Achterberg, waartoe wij door 't wagentje van haar zwager werden afgehaald en F. 1 x met den wagen met huisraad volgde. Hier waren ook de Wed. Houtman en Geitner (buren van ons).

Maandag 2 Oct. F. 1 x met den wagen. Dinsdag 3 Oct. F. 2 x met den wagen en den brug definitief getroffen, de 2 bogen en pijlers vernield. Vele ruiten stuk, Duitschers in huis.

Woensdag 4 Oct. F. 1 x met den wagen. Donderdag 5 Oct. Bombardeeren. Zaterdag 7 Oct.- 11 Oct. F. 1 x met den wagen. Donderdag 12 Oct. dito, geen stroom. Zaterdag 14 Oct. dito. Ik zelf ook meerdere malen naar Rhenen. 't Huis steeds meer verwoest en geplunderd. 's Avonds toen ik n.b. in Rhenen zou gaan overnachten in 't wachtkamertje een kolossale bominslag in den voortuin zoodat alle verdere ruiten en bovenlichten vernield werden.

Zondag 15 oct. F. 2 x met den wagen en 1 keer met Van Laar naar ons huis. Maandag 16 Oct. F. 1 x met den wagen en ik met Henzen voordeur hersteld en wat planken voor de ramen aangebracht. Dinsdag 17 Oct. meerdere ruiten in serre stuk. Woensdag 18 Oct. F. 1 x met den wagen. Donderdag 19 Oct. R. en F. 1 x met den wagen.

In Achterberg werd 't steeds onveiliger zoodat wij Vrijdag 20 Oct. verlof kregen naar Rhenen terug te keeren. Verhuizing 's morgens met 2 karren, 's middags 1 x onze wagen met kolen en kruiwagen en hooiwagen.

Zaterdag 21 Oct. kwam 't bericht tot opnieuw evacuatie en wel op Zondag 22 Oct. vóór 12 uur.

F. op fiets erop uit, eerst bij Dr. Van Ommeren uit Elst die hem naar Dr. A te Leersum verwees waar hij slaagde. Wij zouden de 2 bovenachterkamers krijgen en ons zelf in alles verzorgen. Dr. kwam zelf 's middags per motor te Rhenen bij ons kijken. Wij konden daar alzoo Zondags terecht. F. ging 1 x met den wagen naar Leersum. De nacht van Zaterdag op Zondag te Rhenen niet uit de kleeren geweest en vaak in den kelder.

Zondag 22 Oct. F. 1 x met wagen naar Leersum. Ma en ik per evacuatiewagentje 's morgens tot Amerongen met vogel en vluchtkoffers. Daar urenlang in den kerk gezeten en ik eindelijk naar Leersum geloopt en terug met een invalide wagentje om Ma naar Leersum te transporteren. Toen ik echter weer te Amerongen aankwam kon Ma + vogel per brandweerauto naar Leersum meerijden en ik zelf loopende met 't invalidewagentje + koffers + een aanhangwagentje met hulp volgen. Inmiddels was T. te Rhenen per fiets gearriveerd en kwam zij met F. en R. per fiets naar Leersum. Met de wagen van Van Daalen kwamen nog wat stoelen en 't kachelteje te Leersum aan.

Maandag 23 Oct. T. vertrokken. Woensdag 25 Oct. F. per fiets naar Rhenen. Donderdag 26 Oct. F. met wagen naar Rhenen, R. met fiets. Vrijdag 8 Dec. Zware tocht naar Rhenen met ons drieën. Zaterdag 23 Dec. F. en R. met wagen naar Rhenen. Maandag 25 Dec. F. met wagen n. Rhenen. Dinsdag 26 Dec. dito. Donderdag 28 Dec. wagen stuk. Vrijdag 29 Dec. zelf met F. en R. en gehuurde wagen naar Rhenen. Zelf teruggekeerd met vrachtauto van D. Komst T.

Zaterdag 30 Dec. F. en T. met gehuurde wagen naar Rhenen. Het huis en inboedel bleken telkens meer verwoest alsook de dakraampjes en 't dak zelf. Zware verminking van alles en invloed der atmosfeer op den inboedel.

Vrijdag 5 Januari F. met gehuurde wagen naar Rhenen. Zondag 7 Januari F. met gehuurde wagen naar Rhenen. Hij mocht met moeite toegang tot 't huis krijgen en toen hij op wilde laden moest alles in den gang blijven staan. Kleeden, aardappelen enz. Hij sloot de deur en keerde met ledige wagen weer. Donderdag 11 Januari F. met rugzak naar Rhenen. Al 't gereedgestelde gestolen!!

Dinsdag 16 Januari. Bevel dat 't huis van A. voor de weer-macht ontruimd moest worden, vóór den avond. Waarheen nu? Ik wendde mij tot Oberleutnant Wittich die er in toestemde wij op de bovenkamers bleven. Dr. moest er uit met heele hebben en houden. Vele zaken in garage gezet en apotheek-utensiliën enz. reeds opgeladen eindelijk bericht dit bevel ingetrokken was. Wel kwamen er vaak Duitsche soldaten op zolder en in de benedenkamers bivakkeren en de boel nacht en dag op stelten zetten doch een voordeel voor ons verblijf bij een collega! was niet de rook en de niet trek-kende kachel door 't ontbreken van een normaal rookkanaal

(op welken kachel R. alles koken moest) doch 't vaak hebben van beschikking over electr. stroom zoowel voor verlichting als koken op 't electr. kacheltje. Dit danken wij alzoo 't verblijf der soldaten in zijn huis.

Vrijdag 9 Februari aankondiging dat de evacués van den hoofdweg te Leersum moesten vertrekken. Zaterdag 10 Febr. Bezoek aan Wittich te Amerongen en den Ortskommandant te Leersum die een verlot tot mogen blijven althans voorlopig wegens ziekte toestond.

(Na vele omzwervingen en zoeken naar andere onderkomens en de 'viering' van de 48-jarige trouwdag op 4 maart 1945 komt de familie uiteindelijk in Leersum terecht).

Zondag 15 April. Sinds eenige dagen onrust bij onze beschermers. Schieten en bombardeeren aan verscheidene windstreken en veel gevlieg en beschieting uit de lucht met boordwapens. De oorlogsactie schijnt in deze streken nader te komen en althans ook aan de gedragingen der militairen te zien. Zij worden steeds mobieler, trekken met hun hebben en houden af en aan. Verschillende transporten komen af en aan. Allerlei geruchten omtrent militaire berichten en bevrijde plaatsen tot zelfs in de naaste omgeving doen de ronde. 20 April laatste verjaardag van Hitler. 26 April Duitschers uit de onder water gezette Bommelerwaard in Doorn. Men vertelt dat in de periode van 15-20 April onze Cuneratoren grootendeels verwoest is en er branden achter de kerk woeden en de kerk zelf beschadigd zal zijn als ook 't in aanbouw zijnde orgel.

Zaterdag 28 April geruchten van wapenstilstand ?? Dinsdag 1 Mei Hitler +. Woensdag 2 Mei nog steeds geruchten omtrent wapenstilstand. Massa's bommenwerpers met levensmiddelen pakketten trekken over. Ook op Donderdag 3 Mei. Zaterdag 5 Mei ?? eed op Dönitz. Verward. Preliminair in Aula Wageningen. Zondag 6 Mei Engelse auto's in Doorn. Opblazen van munitie enz. door Duitschers. Bij den weg verward. Maandag 7 Mei vele D. soldaten weg. Opblazen van munitie door D. Entrée den heelen dag van auto's met Tommies vanaf 9 1/2 u v.m.

Vlaggen en Oranje in top. Vrij! Verduistering weg. Aftocht van D. met opgeladen wagens gestolen goed ter ontwapening naar Langbroek. Overal Eng. en Amerik. auto's. Kolossaal vertier en enthousiasme van 't in feestroes verkeerende

met Oranje getooide volk. Bewaking door Nederl. in overalls en bewapend om orde en rust te handhaven. Ook bleven ter bezetting Tommies hier. Dinsdag 8 Mei. Muziek uitvoering 's morgens en 's avonds in het ijskelder bosch. Dankstond voor 't bevrijde Nederland onder begunstiging van prachtig weer. Indrukwekkende redevoeringen. Duur 2 uur.

In de school en Feldgendarmerie installeerden zich de gevierde Tommies. De bewapende Nederlanders voor de bewaking ontwapend en bij de Tommies ingedeeld die vanwege den staat van beleg den eersten tijd alle macht in handen zullen nemen. Woensdag 9 Mei ook nog als feestdag te beschouwen. Bewesten Utrecht in Holland nog strijd en tegenstand van de SS en NSB. De bewoners mogen nog steeds hun gemeente niet verlaten. In Wageningen en Veenendaal werd nog steeds gevochten. Nog steeds doortrekken van Eng. en Amerik. auto's met manschappen, munitie en voedsel. In Amerongen en Leersum nog 7 slachtoffers w.o. jonkheer de Beaufort. In Utrecht de holl. Deutsche meiden tot schandelijk voorbeeld tentoongesteld. Sinds enkele dagen Burg. d'Aumale weer in Elst, hij werd voor enkele weken ook nog in hechtenis genomen. Burg. Dijksman afgezet als Burg. van Rhenen en de Burg. De Boer van Amerongen Leersum in arrest. Donderdag 10 Mei. Hoewel er heel veel voedsel voor de Ned. bevolking uitgeworpen en met auto's aangevoerd is sinds 2 Mei tot op heden hier nog niets aan de bevolking daarvan toegedeeld. Hetzelfde schone weder als in 1940 tijdens de invasie. Nog Deutsche auto's aangehouden en de SS schiet nog uit de bosschen op de voedselauto's. Kaalgeknipte dames van de moffen moeten defileeren. F. kan niet door naar Scherpenzeel daar er bruggen in Woudenberg-Scherpenzeel door de D. opgeblazen waren en vele huizen hierdoor beschadigd. De schadeopnemers wilden naar Rhenen gaan doch werden nog niet toegelaten vanwege de landmijnen die eerst door de Tommies opgespoord moeten worden. Langs den weg in Elst ook nog kampen van moffen. Het gerucht loopt dat WW, XX, YY en ZZ niet meer in gemeentedienst mochten worden hersteld. Kerkwijk overdag in Elst doch mocht ook nog niet in Rhenen. Slechts ter herstel der waterleiding mocht er in Rhenen worden gewerkt. Vrijdag 11 Mei. F. naar Elst. Ook weer vliegtuigen met levensmiddelen komen over. Voorlopig geen courant meer, gaf

ons wel op voor abonné. Naar verluidt wordt heden de ingestorte Hoboken (bank) te Rhenen opgeredderd om te zien hoe 't met de kluizen staat. 't Kan wel zijn dat 't nog 10 à 14 dagen duurt eer Rhenen weer toegankelijk wordt.

Zaterdag 12 Mei, 's middags en 's avonds op Zonheuvel feesten door de Tommies aangeboden aan de burgerij: schitterend weder: 1e verstrekking van 't beloofde voedselpakket (bus vleesch, stampot, chocolade en biscuit).

Maandag 14 Mei. Rustigen dag. Vele Eng. auto's en gevechtswagens en Tommies als ook de keukenwagen trekken weg. Veel koeler en nog wat wind. De tuin vraagt om regen.

Dinsdag 15 Mei. 2e voedselpakket. Zaterdag 18 Mei, 4e voedselpakket. Nog steeds droog. Maandag 21 Mei. Heelen dag regen. Munitie opgeblazen. Nog steeds trekken achtergebleven Duitschers weg. Thans geen gratis voedsel mer. Deze week geen brood te krijgen.

Donderdag 24 Mei, R. en F. per fiets tot Elst, Rhenen nog niet te bereiken, wel Achterberg. Vrijdag 25 Mei, Roode Kruis brieven uit Assen en Lochem. De NSB-ers en de voorm. Feldgendarmmerie met hun inboedels opgeborggen de laatste dagen. Dinsdag 29 Mei R. en F. per fiets vroeg naar Rhenen om toestand van 't huis op te nemen. Door eenige L bezine van Heer Bijl kwam toezegging van verhuismogelijkheid per auto-bestelwagen van V. Ginkel op Donderd. 31 Mei.

Woensdag 30 Mei: F. per fiets naar Rhenen om daar te blijven slapen met 't oog op stelen. Eenig beddegoed meegegeven, wij druk gepakt.

Donderdag 31 Mei: gepakt en met R. per verhuisauto te 4 1/4 uur in Rhenen. Jansje eenige dagen geholpen. Chaos in huis: veel kort en klein en gestolen. In keuken het kachel-tje gezet, divan en ledikant. De volgende dagen met R. en Jansje veel geredderd in den chaos.

Het dagboekje besluit met een aantal korte aantekeningen, waarvan de volgende in dit verband nog van belang zijn: hout halen, Joh. Baars heeft de schuifdeuren in orde gebracht, Van Til geeft water, hout aangevraagd, janboel, Snijders 't dak wat bijgewerkt, de Rother wat ruiten gezet, zonneschermen opgehangen, gangklok in actie. Het is dan inmiddels juli 1945.

Hiermee eindigt dit ware document, een getuigenis van een strijd om het dagelijks bestaan, het handhaven in een tijd van grote onzekerheid en gevaar.

H.P. Deys

Het herenhuis aan de Herenstraat waarin links Jan de Haas woont en rechts tot aan zijn overlijden in 1958 dokter Camerell. Achter dit huis staat thans de Gedachteniskerk. De foto is van 1929.